

سرطان در کتب پزشکی کهن ایرانی

دکتر سپیده امیدواری*، دکتر علی منتظری

پژوهشکده علوم بهداشتی جهاد دانشگاهی

Title: *Cancer in ancient Iranian medical books*

Author(s): *Omidvari S, (MD); Montazeri A, (PhD).*

Introduction: *In medical history of different nations, there are numerous documents concerning cancer. The present study is an investigation in ancient books to determine the part that Iranian medicine has played in the recognition of cancer.*

Methods: *30 Iranian medical books mostly from 3rd to 13th centuries A.H. in a library search study were examined.*

Results: *The findings showed that cancer in ancient medical books of Iran has been categorized under "swellings" and classified as "solid tumor" and "cold swelling". Like other diseases, the etiology of cancer has been related to four humours. Also the role of nutrition in cancer development has not been neglected. Concerning clinical manifestations, it has been discussed that cancer in early stages lacks clinical manifestations but with its progression gradually its symptoms and signs appear. Cancer was found to be more common in women and the most common organs involved were indicated as breast and uterus in women and pharynx, larynx, gut and genitalia in men. Cancer outbreak was reported in autumn. To differentiate cancer from other swellings, it has been recommended that all swellings must be viewed using clinical and physical examination. Concerning the prognosis of cancer, there was an agreement on its poor prognosis but some factors were considered important. Concerning the treatment of cancer, it was believed that although there is no complete cure, the treatment of cancer (medical management, surgery, diet) should be considered in its early stages.*

Conclusion: *The findings from this study indicate that in ancient Iranian medical books cancer has been thoroughly investigated from different perspectives, some of which still have maintained their scientific merits.*

Keywords: *Cancer, Islamic medicine, Iran, history of medicine.*

Hakim 2006 ; 9(2): 31-38.

* نویسنده مسؤول: تهران، خیابان فلسطین جنوبی، خیابان شهید وحید نظری، پلاک ۵۱. تلفن: ۶۶۴۸۰۸۴۰؛ نمابر: ۶۶۴۸۰۸۰۵
پست الکترونیک: somidvari@ihsr.ac.ir

چکیده

مقدمه: در تاریخ پزشکی ملل مختلف، مطالب بسیاری در مورد سرطان به چشم می‌خورد. مطالعه حاضر، کاوشی است در کتب کهن برای تبیین نقش پزشکی ایران در شناخت بیماری سرطان.

روش کار: به‌طور کلی ۳۰ کتاب پزشکی ایرانی، از کتب پزشکی قرن ۳ تا ۱۳ هجری قمری در قالب یک مطالعه کتابخانه‌ای در این پژوهش مورد بررسی قرار گرفتند.

یافته‌ها: بررسی‌ها نشان می‌دهند سرطان در کتب کهن پزشکی ایرانی در مبحث اورام مورد بحث قرار می‌گیرد و از اقسام «ورم صلب» و «آماس سرد» طبقه‌بندی می‌شود. همچون دیگر بیماری‌ها، سبب‌شناسی سرطان بر اساس اخلاط اربعه تبیین شده است. در عین حال، نقش تغذیه در ایجاد سرطان مورد غفلت قرار نگرفته است. از نظر تظاهرات بالینی، سرطان در مراحل اولیه فاقد علائم بالینی است اما به تدریج با پیشرفت سرطان، علائم و نشانه‌های آن ظاهر می‌گردند. سرطان در زنان شایع‌تر است و شایع‌ترین اعضای درگیر در زنان: پستان و رحم و در مردان: حلق، حنجره، روده و اندام‌های تناسلی می‌باشد. از نظر شیوع فصلی، سرطان در پاییز شایع‌تر است. در تشخیص افتراقی سرطان، انواع ورم‌های دیگر طرح و از طریق نشانه‌های بالینی آنها را از یکدیگر افتراق می‌دهند. در مورد پیش‌آگهی سرطان، بر پیش‌آگهی بد آن اتفاق نظر وجود دارد اما برخی عوامل را در پیش‌آگهی آن مؤثر می‌دانند. در مورد درمان سرطان، اعتقاد بر این است که هرچند درمان کامل برای سرطان وجود ندارد اما باید در مراحل اولیه بیماری به درمان آن (درمان دارویی، جراحی و رژیم غذایی) اقدام شود.

نتیجه‌گیری: این مطالعه نشانگر آن است که سرطان در کتب پزشکی کهن ایرانی از جنبه‌های مختلف مورد بحث قرار گرفته است که بخشی از آنها هنوز ارزش علمی خود را حفظ کرده‌اند.

کل واژگان: سرطان، طب اسلامی، ایران، تاریخ پزشکی.

مقدمه

همان‌گونه که ادوارد براون در کتاب خود «طب اسلامی» اذعان می‌کند به این دلیل است که «در دوران طولانی قرون وسطی که همچون برزخی تمدن باستان و علی‌الخصوص یونان را از عصر جدید و رنسانس جدا می‌ساخت، طب اسلامی بهترین و اصیل‌ترین نمونه فرهنگ و علوم باستان را به جهانیان عرضه کرد» (۷) و «هیچگاه نبوده که پزشک بیش از دوره اسلامی شایسته افتخار و اطمینان باشد» (۸). عدم اطلاع از دیدگاه‌های علمی پزشکان بزرگی که سراسر حیات علمی آنها سرشار از عشق به فراگیری دانش و مجاهدت خستگی‌ناپذیر در این راه و استقلال فکری و روح منتقدانه (۹ و ۱۰)، و در عین حال امانت‌داری صادقانه علمی نسبت به میراث علمی گذشتگان و تطبیق آموخته‌ها با تجربه بوده است، نشانه بی‌کفایتی نسل‌های پس از آنان و عدم باور و ایمان به «خویشتن فرهنگی، علمی و تاریخی خود» می‌باشد.

در تاریخ پزشکی ملل مختلف مطالب زیادی درباره علل پیدایش، علائم بالینی، پیش‌آگهی و درمان سرطان به چشم می‌خورد. با این وجود، در بسیاری از منابع به شناخت بیماری سرطان در تاریخ پزشکی ایران چندان پرداخته نشده است (۳-۱) و این در حالی است که بیش از دو سوم دانشمندان و پزشکان اسلامی، ایرانی‌الاصل بوده‌اند (۴) و به نظر برخی مورخین حتی ایرانیان اصول آنچه را که طب یونانی نامیده می‌شود، به یونانیان تعلیم داده‌اند (۵). درست است که «طب ملی جزیی از طب بین‌المللی است و هرگز نباید تحت تأثیر ملت‌پرستی مفرط قرار گیرد» (۶)، اما هرگز نباید فراموش کرد که «از یاد بردن هر یک از افراد خانواده طب، تضعیف تمامی آن خاندان است» (۶).

تحقیق و پژوهش در کتب کهن طب اسلامی و آرایه آن، نه از باب اعتقاد به صحت کلیه مطالب مطرح شده در آن کتب، بلکه

مسامیر^(۱) و تبدیل آنها به سرطان ذکر شده است (۳۲-۳۰). همچنین برخی، انواع زالوها را موجب زخم‌های بدخیم می‌دانسته‌اند (۳۳).

جدول ۱- کتب پزشکی ایرانی مورد بررسی

نام کتاب	نام نویسنده	قرن (ه.ق)
الطب المنصوری	محمد بن زکریای رازی	۳
الجاوی فی الطب	محمد بن زکریای رازی	۳
قصص و حکایات المرصی	محمد بن زکریای رازی	۳
من لایحضره الطیب	محمد بن زکریای رازی	۳
بره‌الساعة	محمد بن زکریای رازی	۳
فردوس الحکمه فی الطب	ابوالحسن علی بن سهل ربن طبری	۳
کامل الصناعه الطیبه المعروف بالملکی	علی بن عباس اهوازی	۴
پند نامه	علی بن عباس اهوازی	۴
المائه	ابوسهل عیسی بن یحیی مسیحی گرگانی	۴
القانون	ابوعلی حسین بن عبدالله ابن سینا	۴
رساله جودیه	ابوعلی حسین بن عبدالله ابن سینا	۴
هدایه المتعلمین فی الطب	ربیع بن احمد اخوینی	۴
دانشنامه در علم پزشکی	حکیم میسری	۴
الابنیه عن حقائق الادویه	موفق الدین ابومنصور علی هروی	۴ و ۵
صیفته	ابوریحان محمد بن احمد بیرونی	۴ و ۵
ذخیره خوارزمشاهی	زین الدین اسماعیل جرجانی	۵ و ۶
الاعراض الطیبه و المباحث الملائیه	زین الدین اسماعیل جرجانی	۵ و ۶
خفی علایی	زین الدین اسماعیل جرجانی	۵ و ۶
مجمع النوادر (چهار مقاله)	احمد بن عمر بن علی نظامی سمرقندی	۶
قانونچه	محمود بن محمد بن عمر چغمینی	۸
کفایه منصوری (کفایه مجاهدیه)	منصور بن محمد بن احمد بن یوسف بن الیاس شیرازی	۸
شرح الاسباب و الملامات فی الطب	برهان الدین نفیس بن عوض بن حکیم الطیب	۹
طب یوسفی (جامع الفوائد)	یوسف بن محمد بن یوسف طیب (یوسفی هروی)	۱۰
رساله جوب چینی	حکیم عمادالدین محمد	۱۰
تحفه المؤمنین (تحفه حکیم مؤمن)	محمد مؤمن بن میرزا محمد زمان تنکابنی	۱۱
ذخیره کامله یا ذخیره جراحی	حکیم محمد	۱۱
طب اکبری	میر محمد اکبر سمرقندی	۱۱ و ۱۲
مجمع الجوامع	میرمحمد حسین بن میرمحمد هادی عقیلی علوی	۱۲
دقائق العلاج فی الطب البدنی	حاج محمد کریم خان کرمانی	۱۳
حفظ الصحه ناصری	کاظم بن محمد الرشی	۱۳ و ۱۴

نشانه‌ها و علائم بالینی سرطان: از نظر علائم بالینی، سرطان در مراحل اولیه فاقد علائم بالینی (۲۲ و ۲۴) و بنابراین تشخیص آن در این مرحله، دشوار است (۲۴-۲۳). اولین علائم بالینی سرطان، وجود توده کوچکی است گرد، به رنگ تیره که در لمس سفت و تا اندازه‌ای گرم است (۱۵ و ۲۳-۲۲ و ۳۵-۳۴). سرطان دارای ریشه بزرگی است (۳۶) و عروقی به‌رنگ سبز از

۱. دانه‌های بزرگی که نوک آنها ضخیم و بیخشان سخت محکم باشد (لغت‌نامه دهخدا، ص ۲۰۸۹۵ به نقل از کشف اصطلاحات الفنون).

مطالعه حاضر، کاوشی است در متون کهن برای تبیین نقش پزشکی ایران در شناخت بیماری سرطان.

روش کار

در این پژوهش که در قالب یک مطالعه کتابخانه‌ای (بررسی متون) انجام شده است کتب مشهور طبی قرن ۳ تا ۱۳ هجری قمری مورد بررسی قرار گرفته‌اند. به دلیل تفاوت در نسخه‌ها، گاه به چند نسخه از یک عنوان کتاب مراجعه شده است. از آنجا که اکثر منابع مورد بررسی به زبان عربی نگاشته شده بودند پس از جمع‌آوری و ترجمه اولیه، مطالب توسط یکی از اساتید زبان و ادبیات عرب مورد بازبینی و تصحیح قرار گرفتند. سپس، متون گردآوری شده بر اساس زمینه مورد بحث درباره سرطان، به سبب‌شناسی، علائم و نشانه‌های بالینی، شایع‌ترین اعضای درگیر، شیوع فصلی، تشخیص افتراقی، پیش‌آگهی و درمان تقسیم‌بندی شدند.

یافته‌ها

در مجموع ۳۰ کتاب پزشکی ایرانی، از کتب طبی قرن ۳ تا ۱۳ هجری قمری مورد بررسی قرار رفتند (جدول ۱).

یافته‌ها نشان می‌دهند سرطان در متون کهن پزشکی ایرانی در مبحث «اورام» مورد بحث قرار می‌گیرد و از اقسام «ورم صلب» و «آماس سرد» طبقه‌بندی می‌شود (۱۸-۱۱).

سبب‌شناسی سرطان: همچون دیگر بیماری‌ها، سبب‌شناسی سرطان براساس اخلاط اربعه و تغییر آنها (سودا و به‌خصوص سودای سوخته شده) مورد بحث قرار می‌گیرد (۲۶-۱۹ و ۱۷). اخوینی در هدایه المتعلمین علل و چگونگی پدید آمدن سرطان را در یکی از اعضای بدن، بسیاری خلط، بدی قوام خلط، آمادگی عضو مبتلا، ضعف قوه هاضمه عضو مبتلا (و در نتیجه عدم توان هضم خلط) و ضعف قوه دافعه آن عضو ذکر می‌کند (۲۷). در عین حال نظریه اخلاط اربعه، باعث نشده که از نقش تغذیه در ایجاد سرطان غفلت شود. بوعلی سینا در قسمت‌های مختلف قانون، به نقش تغذیه در ایجاد خلط‌های ناپسند، بیمارکننده و مهلک اشاره می‌کند (۲۸). وی در کتاب دوم قانون، هنگامی که خواص مختلف گیاهان و مواد دارویی را برمی‌شمارد به سرطان‌زا بودن برخی از آنها همچون پیاز، بادمجان، گوشت گاو و عدس، در صورت استعمال زیاد اشاره می‌کند (۲۹).

گاه نیز علت پدید آمدن سرطان، عدم معالجه برخی بیماری‌های دیگر (همچون بعضی بیماری‌های پستان و

فصول از ادای وظیفه معمول خود سرباز زند و نقض قاعده کنند، احتمال زیاد دارد که موجب پدید آمدن بیماری های بدخیم (امراض ردئیة) شوند (۴۶).

تشخیص افتراقی سرطان: در تشخیص افتراقی سرطان، انواع ورم های دیگر همچون ورم های صلب (۱۳ و ۱۵ و ۳۶)، ورم های غده ای (مانند خنازیر) (۱۳ و ۱۵)، سقیروس^۲ (۲۴-۲۲ و ۳۵)، سلعه^۳ (۱۵) و فلغمونی^۴ (۲۲)، طرح و از طریق نشانه های بالینی همچون سفتی توده (۲۴)، چسبندگی توده به ناحیه مبتلا (۱۵)، وجود یا عدم وجود درد (۱۳ و ۱۵ و ۲۲ و ۲۴)، میزان پیشرونده بودن ضایعه (۱۳ و ۲۲)، حرارت توده در لمس (۲۴)، رنگ توده (۲۲ و ۲۴)، عروق اطراف و منشعب از آن (۲۴-۲۳)، وجود ضرابان (۲۴-۲۲)، ملتهب بودن ضایعه (۲۳)، وجود یا عدم حس در ناحیه مبتلا (۱۳ و ۱۵ و ۲۲-۲۳ و ۳۶)، آنها را از یکدیگر افتراق می دهند. و در این میان سرطان ورمی است که با گوشت و پوست در آمیخته است (۱۳ و ۱۵)، دارای درد (۱۳ و ۱۵ و ۲۲ و ۲۴ و ۳۵) و حس است (۱۳ و ۲۳-۲۲ و ۳۶) (مگر اینکه ورم سرطانی بسیار دوام یابد که در این صورت موجب مرگ اندام می شود و حس نیز از بین می رود) (۱۳ و ۱۵)، ضرابان دارد (۲۴-۲۲ و ۳۵)، در لمس اندکی حرارت دارد (۲۴ و ۳۶)، سفت است (۲۴)، تیره رنگ (۲۲ و ۲۴)، و پیشرونده است (۱۳ و ۲۲ و ۳۵)، ملتهب است (۲۳)، و در اطراف آن عروق ممتد وجود دارند (۲۳ و ۳۶).

پیش آگهی سرطان و عوامل مؤثر بر آن: در مورد پیش آگهی سرطان، بر پیش آگهی بد آن اتفاق نظر وجود دارد (۱۱ و ۱۸ و ۳۵ و ۳۸) اما در عین حال عواملی همچون گذشت زمان و بزرگ شدن ضایعه (۱۸ و ۲۰ و ۳۷ و ۳۹ و ۴۸-۴۷)، زخمی شدن آن (۱۱ و ۱۸ و ۳۶-۳۵ و ۳۹)، میزان سفتی آن (۳۴)، وجود چرک بدبو در محل ضایعه (۳۵)، محل سرطان مانند بین دو کتف و پشت (۳۵) را بر پیش آگهی مؤثر می دانند.

۱. ورم های سفت و کوچک سلی به رنگ تن که در گردن، زیر بغل و نواحی دیگر پدید می آیند. آماسی که از گوشت جدا است اما از پوست جدا نیست. (لغت نامه دهخدا، ص ۹۹۷۳).

۲. نوعی آماس سودایی به زبان یونانی (skiritos) که دارای حس درد و ضرابان نمی باشد و در لمس گرم نیست و در اطراف آن رگ های مختلف وجود ندارند (لغت نامه دهخدا، ص ۱۳۶۸۶؛ الاغراض الطبیة و المباحث العلائیه، کتاب سوم، کتار بیست و دوم، باب دهم، ص ۵۵۵).

۳. نوعی آماس که از گوشت و پوست جدا است (ذخیره خوارزمشاهی، کتاب دوم، باب ششم، ص ۲۶).

۴. آماس خونی؛ و پیشینیان همه آماس های گرم را فلغمونی گفته اند و سپس قرار بر این افتاده که فلغمونی، آماس خونی را گویند (لغت نامه دهخدا، ص ۱۷۲۰۹).

آن گسترده اند (۱۵ و ۱۸ و ۳۴ و ۳۶). در لمس، عروق دارای ضرابان اندکند که گاه ضرابان شدید می شود (۳۶). سرطان دارای رشد تدریجی است (۳۶-۳۵) اما ممکن است توده سرطانی آنقدر رشد کند که به اندازه یک هندوانه بزرگ یا بزرگ تر از آن شود و ممکن است در محل های مربوط به تنفس و بلع پدید آید و باعث مرگ بیمار شود (۳۷). هنگامی که توده بزرگ می شود، در اطراف آن عروق سبز و سرخ شبیه پاهای خرچنگ پدید می آید و ریشه ای شبیه به شکم خرچنگ پیدا می کند. به دلیل این مشابَهت، نام بیماری را سرطان نهاده اند. در این مرحله، سرطان در بدن استحکام یافته است (۳۵). بوعلی سینا در قانون در توضیح وجه تسمیه سرطان دو احتمال را مطرح می کند. اول آنکه سرطان به اندام مبتلا چنان چنگ می زند که خرچنگ به شکار خود. دوم، به علت شباهت شکل ورم سرطانی به خرچنگ از باب گرد بودن سرطان در اکثر موارد و رنگ آن و خروج عروق مختلف از توده در اطراف آن، شبیه پاهای خرچنگ (۲۲). سرطان، ممکن است زخمی شود. زخم سرطانی، سیاه رنگ (۳۸-۳۹)، با لبه های سفت (۳۸) و در لمس گرم است، اطراف آن سرخ یا سیاه رنگ است و هر چند روز گسترش می یابد (۳۹). زخم سرطانی ممکن است دارای چرک پلید بدبو باشد (۳۸). ممکن است تب دایمی از علایم همراه سرطان باشد (۱۸)، همچون سرطان رحم (۴۰). برخی از انواع سرطان دارای درد شدید و برخی درد کمتر است. میزان دردناک بودن ضایعه سرطانی و نیز زخمی شدن آن، در ارتباط با ماده پدید آورنده سرطان (سودای خالص یا سودای آمیخته شده با صفرای سوخته) می باشد (۲۳-۲۲ و ۳۵). می توان به وسیله دارو از زخمی شدن نوعی از سرطان که ماهیتاً تمایل به زخمی شدن دارد، جلوگیری نمود (۲۳).

شایع ترین اعضای درگیر سرطان: سرطان غالباً در اندام های نرم و متخلخل (همچون پستان) (۲۴-۲۲) و اندام های عصبانی (همچون رحم) (۲۳-۲۲ و ۳۶) پدید می آید و از این رو در زنان شایع تر از مردان است (۱۸ و ۲۳-۲۲). هر چند سرطان در کلیه اندام ها می تواند پدید می آید (۱۵ و ۴۱) (همچون چشم، بینی، دهان، رحم، پستان، روده، کبد و ۲۲ و ۲۴ و ۴۳-۴۲) اما شایع ترین اندام های درگیر در زنان، پستان و رحم (۱۸ و ۲۳ و ۲۴ و ۳۵ و ۴۱) و در مردان، حلق (۲۴-۲۳)، حنجره (۲۳)، روده (۱۸ و ۲۴ و ۳۵)، اندام های تناسلی (۱۸ و ۲۴-۲۳ و ۳۵)، صورت (۱۸) و ساق پا (۳۵) ذکر شده است.

شیوع فصلی سرطان: سرطان در فصل پاییز شایع تر است (۴۴-۴۳) چرا که سودا در این فصل بسیار است (۴۴) و کلاً اگر

ابن سینا در کتاب دوم قانون، هنگامی که خواص دارویی گیاهان و برخی مواد دیگر را بر می‌شمارد از گیاهان و مواد بسیاری جهت درمان زخم‌های سرطانی نام می‌برد (۴۲) که برخی از آنها عبارتند از:

اقحوان (بابونه گاوچشم)، اشق، آبار، ایرسا (زنبق)، انجره (گزنه)، پیاز، پرسیاوشان، جند بیدستر، گاوشیر، گل اربه، پوست تازه برکنده گوسفند، جارالنهر، پنیر کهنه، چنار، درخت پشه، هزارچشم، جیوه، زفت، زعفران، زنگار، زیتون، سراوند، شیره فیل زهره، شیره انگدان، نخود، گز، کندر (مخلوط با قیولیا)، گندنا، لادن، فیلگوش، بارهنگ، هفت برگ، آبکامه، نرگس، مس، هسته خرما، سیر بیابانی، سماق، سلق، ماهی، به، سریش، عدس پخته شده با سرکه، عالوسیس، هزارگوشان، ترب، عشقه، خاکستر پوست خارپشت، شاه پسند، خاکستر آب انجیر، انار، موی، قدومه، توتیا، لوبیا گرگی، انجیر، توت، سیر، خشخاش، حسی‌الکلب و الاکلنگ (ذرا بیج).

علی بن عباس اهوازی درمان بیماری‌های مختلف را به دو دسته به کار بردن تدبیر و ادویه (استفاده از داروها) و جراحی (۵۹) (جراحی عروق، جراحی در گوشت و جراحی استخوان) (۶۰) تقسیم می‌کند. در مورد سرطان، همان گونه که ذکر گردید، هم درمان‌های دارویی و هم جراحی (بسته به مورد) اعمال می‌شده است. اهداف درمان موضعی سرطان به وسیله دارو عبارتند از:

از بین بردن سرطان به‌طور کلی (که البته تأکید شده است که دستیابی به آن بسیار دشوار است) (۴۷)، جلوگیری از افزایش سرطان (۲۴ و ۳۵ و ۳۸ و ۴۸-۴۷)، جلوگیری از زخمی شدن سرطان (۲۴ و ۳۵ و ۳۸ و ۴۸-۴۷)، درمان زخم در صورتی که سرطان زخمی باشد (۳۵ و ۳۸ و ۴۸-۴۷)، تسکین درد و سوزش (۱۷ و ۳۶-۳۵ و ۳۸).

شرایط استفاده از جراحی در درمان سرطان: در مواردی که عضو مبتلا به سرطان، قابل دستیابی به‌طریقه جراحی باشد (۲۰ و ۳۹ و ۴۱ و ۵۱ و ۵۶) (همچون پستان)، مجاور شریانی بزرگ یا عصبی مهم نبوده (۴۱)، از اعضای شریف دور باشد (۴۸)، توده سرطانی کوچک باشد (۴۸-۴۷) (و در ابتدای بیماری تشخیص داده شده باشد)، امکان جراحی توده سرطانی از ریشه (بدون برجا گذاشتن قسمت‌هایی از آن) وجود داشته باشد (۲۰ و ۳۹)، توصیه به جراحی جهت درمان سرطان شده است.

اصول استفاده از جراحی در درمان سرطان: در مورد نحوه جراحی سرطان بر موارد زیر تأکید شده است:

- بریدن سرطان از ریشه و به تمامی تا چیزی از آن باقی نماند (۲۰ و ۳۹ و ۴۱ و ۴۷).

تابستان ۸۵، دوره نهم، شماره دوم

درمان: بخش درمان، بزرگ‌ترین حجم را در مقوله سرطان در کتب پزشکی کهن ایرانی به خود اختصاص داده است و در آن به تفصیل نسخه‌های بسیاری جهت اشکال مختلف بالینی سرطان ذکر شده است. دربارهٔ درمان سرطان، اعتقاد بر این است که هر چند درمان کامل جهت سرطان وجود ندارد (مگر به‌ندرت و در مراحل بسیار ابتدایی آن که درمان ممکن است موجب شفای بیمار شود) (۳۵ و ۴۸-۴۷) اما می‌بایست سرطان هر چه سریع‌تر تشخیص داده شود و به درمان آن اقدام شود (۱۸ و ۲۰ و ۳۷ و ۳۹ و ۴۸-۴۷). درمان‌های مورد استفاده برای سرطان را در یک تقسیم‌بندی کلی می‌توان به سه دسته تقسیم نمود: درمان‌های دارویی، جراحی و رعایت رژیم غذایی. برخی روش‌های به‌کارگرفته شده در درمان سرطان عبارتند از: استفاده از مرهم‌های^۱ مختلف (۱۷ و ۳۷ و ۴۱ و ۴۸-۴۹) برای سرطان غیرزخمی جهت جلوگیری از زخمی شدن آن (۳۶) و نیز درمان سرطان زخمی (۳۵ و ۳۷ و ۴۹) و جلوگیری از عود سرطان (۳۵)، ضمادهای^۲ گوناگون (۲۴ و ۳۴ و ۴۸ و ۵۱-۵۰)، تعاهد کردن^۳ (۳۹)، سکونت در مناطق معتدله (۲۰)، رژیم غذایی (۱۷-۱۶ و ۲۰ و ۲۴ و ۳۵ و ۳۷ و ۳۹ و ۴۸-۴۷ و ۵۰)، به‌کار بردن اطلیه^۴ (۱۷ و ۳۵ و ۵۲) برای جلوگیری از زخمی شدن و پیشرفت سرطان (۳۹ و ۴۸) و درمان زخم‌های پلید (۵۴-۵۳)، آشامیدن منضجات^۵ (۳۵)، اسهال (۱۷-۱۶ و ۳۶-۳۷ و ۳۹ و ۴۷ و ۵۰)، استفراغ سودا (۲۰ و ۲۴ و ۲۶ و ۳۵ و ۴۸ و ۵۵)، تسکین درد و سوزش (۱۷ و ۳۶-۳۵)، استفاده از داروهای معدنی مغسول^۶ (۲۴)، استفاده از حکاکه^۷ سنگ سیاه (۲۴)، حکاکه سنگ آسیا (۴۸)، حکاکه اسرب^۸ (۲۴ و ۳۶ و ۴۸) و سنگ افسان^۹ (۲۴)، چوب چینی (۲۵)، جراحی (۲۰ و ۳۹ و ۴۱ و ۴۸-۴۷ و ۵۶)، داغ کردن (۳۹ و ۴۸-۴۷)، تنقیه (۵۸-۵۷)، استفاده از داروهای تحلیل برنده سرطان (۲۴ و ۳۷-۳۶ و ۴۸ و ۵۸) و فصد^{۱۰} (۱۷-۱۶ و ۲۰ و ۳۷-۳۵ و ۳۹ و ۴۷ و ۵۰ و ۵۸).

۱. داروی نرم که بر جراحات بندند (لغت‌نامه دهخدا، ص ۲۰۷۲۴).
۲. چند قلم دارو که با مایعی مخلوط و درهم سازند تا حدی که نرم شود آنگاه شیء مخلوط را بر عضو نهند. و فرق بین طلا و ضماد آن است که دارویی که برای طلا به کار برند از ضماد دقیق‌تر باشد (لغت‌نامه دهخدا، ص ۱۵۱۸۱).
۳. تیمار داشتن و نگاهداشت امور نمودن (لغت‌نامه دهخدا، ص ۶۷۹۶).
۴. آنچه از رقیق القوام که بر عضو مالند و چون ضماد محتاج بستن نباشد (لغت‌نامه دهخدا، ص ۱۵۴۸۷).
۵. هر دارویی که خلط را پخته کند و آماده کند برای دفع و نیز دارویی که ریش را پخته کند (لغت‌نامه دهخدا، ص ۲۱۶۵۹).
۶. گذارده شده در آب تا در آن نفوذ کند (لغت‌نامه دهخدا، ص ۲۱۲۲۹).
۷. سوده، آنچه از ساییدن دو چیز به یکدیگر جدا شود (لغت‌نامه دهخدا، ص ۹۱۵۵).
۸. سرب (لغت‌نامه دهخدا، ص ۲۲۶۹).
۹. آهن و سنگی را گویند که بدان کارد و شمشیر و مانند آن تیز کنند (لغت‌نامه دهخدا، ص ۳۰۶۶).
۱۰. رگ زدن (لغت‌نامه دهخدا، ص ۱۷۱۶۷).

علایم بالینی آن آشکار شده است. منشأ متاستاز را نیز یا موضع کشف شده اولیه سرطان، پیش از انجام عمل جراحی می‌دانستند و یا موضعی دیگر که هر دو موضع ابتدایی و ثانویه را در زمان‌های مختلف مبتلا نموده است (۴۸-۴۷). از دیگر علل عود سرطان، عدم برداشت کامل موضع سرطان و انتشار سرطان از طریق عروق آن به اطراف ذکر شده است (۱۷).

بحث

یافته‌ها نشانگر آنند که برخلاف نظر برخی محققان، نقش پزشکان مشهور ایرانی در دوران قرون وسطی، صرفاً ترجمه و انتقال مطالب موجود در کتب پزشکی یونانی نبوده است بلکه همان‌گونه که اشاره گردید پزشکان ایرانی با نگرش منتقدانه، مطالب کتب طبّی دوره‌های قبل را مورد بررسی قرار می‌دادند و هر مورد که با تجربه یا یافته‌های علمی زمان مغایرت داشته، مورد نقد و مذاقه قرار می‌گرفته و تفاسیر جدید ارائه می‌شده است (۱۷ و ۴۸-۴۷). درمان جراحی نیز همچون دیگر درمان‌ها، جایگاه ویژه‌ای در درمان بیماری سرطان داشته است و علی‌رغم آن که برخی از متون بررسی‌کننده تاریخچه جراحی و سرطان، ذکری از آن به‌میان نیاورده‌اند متون ارزنده کهن پزشکی ایران خود گواه صادقی بر این مدعا می‌باشند.

نتیجه‌گیری

این مطالعه نشانگر آنست که سرطان در کتب پزشکی کهن ایرانی از جنبه‌های مختلف مورد بحث قرار گرفته است که بخشی از آنها هنوز ارزش علمی خود را حفظ کرده‌اند.

این پژوهش را - که ادای دین بسیار ناچیزی به زحمات بسیار مردانی بزرگ می‌باشد- با کلماتی که رازی در انتهای کتاب خود «من لایحضره الطیب» آورده است، به پایان می‌بریم: «سپاس می‌گذاریم خداوندی را که به ما عقل بخشید، سپاسی بیکران آنچنان که شایسته اوست و درود خدا باد بر محمد (ص) و یاران او در هر صبح و شام».

تشکر و قدردانی

از جناب آقای دکتر مقدسی که ترجمه متون عربی را بازمینی و تصحیح نموده‌اند، سپاسگزاری می‌گردد.

۲- جاری شدن خون از محل جراحی سرطان و سپس فشردن عروق اطراف موضع تا خون تیره سوداوی از آن خارج شود (۴۱ و ۴۷).

۳- برش گرد در مورد جراحی سرطان پستان (۴۱).

۴- معالجه موضع پس از جراحی، با مرهم‌ها و ادویه مختلف مورد استفاده جهت درمان زخم‌ها (۴۱).

جراحی هنگامی که از درمان جراحی در مورد سرطان سخن می‌گوید بر لزوم برداشت حاشیه سالم^۱ به‌هنگام برداشتن توده اصلی تأکید می‌کند (۴۸).

درمان مراحل انتهایی سرطان: در مواردی که سرطان پیشرفت کرده یا دسترسی جهت درمان جراحی به آن وجود ندارد، درمان نگهدارنده شامل کاهش درد (۵۱)، جلوگیری از پیشرفت بیماری (۴۸ و ۵۱)، و در صورت امکان تحلیل بردن مقداری از ضایعه (۵۱)، جلوگیری از زخمی شدن سرطان (۱۱) و (۴۸)، درمان زخم در صورت زخمی شدن سرطان (۱۱)، استفراغ (سودا) (۴۸) و تغذیه خوب (۳۵ و ۴۸-۴۷) می‌باشد.

نقش تغذیه در درمان سرطان: رژیم غذایی توصیه شده در درمان سرطان را به‌طور کلی می‌توان به دو بخش تقسیم نمود:

۱- اجتناب از غذاهای مولد سودا (و در نتیجه سرطان) همچون عدس، گوشت گاو، گوشت جانوران وحشی، شراب سیاه غلیظ، ادویه گرم، بادمجان (۱۶ و ۳۷).

۲- برخورداری از تغذیه خوب (کمی و کیفی) همچون گوشت مرغ و جوجه، بزغاله، ماهی رضاضی، گوشت بره، شراب رقیق، نان حواری، شیر تازه، روغن بادام، شکر، کشکاب، ماش، کدو، ماءالشعیر، زرده تخم نیم‌بند، دوغ گاو تصفیه شده، غذاهای حاوی سبزی‌های شاداب، شربت بنفشه، شربت نیلوفر و (۱۶ و ۲۰ و ۲۴ و ۳۵ و ۳۷ و ۳۹ و ۴۸-۴۷ و ۵۰).

عود سرطان علی‌رغم جراحی: در مورد عود سرطان علی‌رغم جراحی، در گذشته این تصور وجود داشته است که علت عود سرطان پس از جراحی در تمامی موارد، خود انجام عمل جراحی بوده است و در نتیجه برخی پزشکان عمل جراحی را در هیچ موردی در درمان سرطان مؤثر نمی‌دانستند و انجام آن را جایز نمی‌شمردند (۴۸-۴۷ و ۵۶).

اما پزشکان مشهور ایرانی علت این امر را، نفس عمل جراحی نمی‌دانسته‌اند، بلکه پدید آمدن سرطان را در موضع دوم، به دلیل انتشار سرطان به آن موضع پیش از عمل جراحی می‌دانستند که چون هنوز علایم بالینی آن ظاهر نشده بود، در زمان انجام جراحی تشخیص داده نشده است و مدت زمانی پس از جراحی

¹ Safe margin

References

- 21- Donegan WL. An introduction to the history of breast cancer. In: Donegan WL, Sparrt JS. Cancer of the Breast. 5th ed. St. Louis: Saunders Company. 2002; pp: 1-19.
- 2- Brieger GH. The development of surgery. Historical aspects important in the origin and development of modern surgical science. In: Sabiston DC, Lyerly HK. Sabiston Textbook of Surgery. 15th ed. Philadelphia: Saunders Company. 1997; pp: 1-15.
- ۳- عزب خ. السرطان فی التراث الطبی الاسلامی. (قابل دسترسی در: <http://www.islam-online.net/iol-arabic/dowalia/scince7.asp>)
- ۴- نفیسی ا. پیشگفتار مترجم. در: رازی، محمد بن زکریا. من لا یحضره الطبیب. چاپ اول. تهران: جهاد دانشگاهی دانشکده پزشکی دانشگاه تهران. ۱۳۶۳. ص: ۶
- ۵- الگود س. تاریخ پزشکی ایران و سرزمین‌های خلافت شرقی. ترجمه: فرقانی ب. چاپ اول. تهران: انتشارات امیرکبیر. ۱۳۵۶. ص: ۳۶.
- ۶- الگود س. تاریخ پزشکی ایران و سرزمین‌های خلافت شرقی. ترجمه: فرقانی ب. چاپ اول. تهران: انتشارات امیرکبیر. ۱۳۵۶. ص: ۶۴۶.
- ۷- براون ا. طب اسلامی. ترجمه: رجب‌نیا م. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب. ۱۳۵۱. ص: ۳۴.
- ۸- الگود س. تاریخ پزشکی ایران و سرزمین‌های خلافت شرقی. ترجمه: فرقانی ب. چاپ اول. تهران: انتشارات امیرکبیر. ۱۳۵۶. ص: ۲۶۷.
- ۹- نجم‌آبادی م. مقدمه. در: براون ا. طب اسلامی. ترجمه: رجب‌نیا م. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب. ۱۳۵۱. ص: ۳۴.
- ۱۰- براون ا. طب اسلامی. ترجمه: رجب‌نیا م. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب. ۱۳۵۱. ص: ۹۰.
- ۱۱- رازی محمد بن زکریا. الطب المنصوری. مقاله السابعة: جمل و جوامع من صناعه الجبر و الجراحات و القروح. ص: ۷۶.
- ۱۲- اهوازی علی بن عباس. کامل الصناعه الطبیه المعروف بالملکی. الجزء الثاني، مقاله التاسعه، الباب الثاني عشر: فی علاج السرطان. ص: ۴۶۷.
- ۱۳- ابن سینا ابوعلی حسین بن عبدالله. القانون فی الطب. الكتاب الاول، الفن الثاني، التعليم الاول، الفصل الخامس: فی الامراض المربکة.
- ۱۴- اخوینی ربیع بن احمد. هدایه المتعلمین فی الطب. فی اصناف الاورام، ص: ۶۰۲.
- ۱۵- جرجانی زین‌الدین اسماعیل. ذخیره خوارزمشاهی. کتاب دوم، باب ششم: اندر شناختن احوال آماس‌ها. ص: ۳۶.
- ۱۶- چغمینی محمود بن محمد بن عمر. قانونچه. فصل هفتم: در سرطان و خنازیر. ص: ۱۴۸.
- ۱۷- نفیس بن عوض بن حکیم طیب کرمانی. برهان‌الدین. شرح الاسباب و العلامات. الاورام، السرطان. ص: ۲۷۸.
- ۱۸- کرمانی حاج محمد کریم خان بن ابراهیم. دقائق العلاج فی الطب البدنی. ص: ۲۵۰.
- ۱۹- ربن الطبری ابی الحسن علی بن سهل. فردوس الحکمه فی الطب. النوع الرابع، مقاله الحادیه عشر، الباب السادس: فی الاورام. ص: ۳۲۵.
- ۲۰- اهوازی علی بن عباس. کامل الصناعه الطبیه المعروف بالملکی. الجزء الثاني، مقاله الثالثه عشر، الباب الثاني و الثلاثون: فی علاج السرطان. ص: ۱۹۰.
- ۲۱- عیسی بن یحیی مسیحی گرگانی ابوسهل. المائه. الكتاب الاربعون، فی الاورام. ۲۲- ابن سینا ابوعلی حسین بن عبدالله. القانون فی الطب. الكتاب الرابع، الفن الثالث، مقاله الثانيه: فی الاورام البارده، فی السرطان.
- ۲۳- جرجانی زین‌الدین اسماعیل. ذخیره خوارزمشاهی. کتاب هفتم، گفتار دوم، باب نخستین: اندر شناختن مادتها سرد که آماس‌ها سرد از آن تولد کند و اندر شناختن انواع آماس‌ها سرد.
- ۲۴- جرجانی زین‌الدین اسماعیل. الاغراض الطبیه و المباحث العالیه. کتاب سوم، گفتار بیست و دوم، باب دهم: اندر آماس سرطان، ص: ۵۵۵.
- ۲۵- حکیم عمادالدین محمد. رساله چوب‌چینی. ص: ۲۵۲.
- ۲۶- کاظم بن محمد الرشتی ملک الاطباء. حفظ الصحه ناصری.
- ۲۷- اخوینی ربیع بن احمد. هدایه المتعلمین فی الطب. فی الاحتقان و الاستفراغ. ص: ۱۷۹.
- ۲۸- ابن سینا ابوعلی حسین بن عبدالله. القانون فی الطب. الكتاب الاول، الفن الثالث، التعليم الثاني، الفصل السابع: فی تدبیر الماکول.
- ۲۹- ابن سینا ابوعلی حسین بن عبدالله. القانون فی الطب. الكتاب الثاني، القاعده، الفصل الثاني: بصل و بادنجان، الفصل الثاني عشر: لحم، الفصل السادس عشر: عدس.
- ۳۰- ابن سینا ابوعلی حسین بن عبدالله. القانون فی الطب. الكتاب الثالث، الفن الثاني عشر: فی الندی و احواله، فی اورام الثدي الحاره.
- ۳۱- جرجانی زین‌الدین اسماعیل. ذخیره خوارزمشاهی. کتاب ششم، باب پنجم: اندر آماس کرم که در بستان بدید آید.
- ۳۲- ابن سینا ابوعلی حسین بن عبدالله. القانون فی الطب. الكتاب الرابع، الفن الثالث: فی الاورام و البثور، مقاله الثانيه: فی الاورام البارده.
- ۳۳- ابن سینا ابوعلی حسین بن عبدالله. القانون فی الطب. الكتاب الاول، الفن الرابع، الفصل الثاني عشر، العلق.
- ۳۴- اخوینی ربیع بن احمد. هدایه المتعلمین فی الطب. فی اصناف الاورام، ص: ۶۰۵.
- ۳۵- علوی عقیلی خراسانی محمد حسین بن محمد هادی. مجمع الجوامع. هیکل دوم، باب دوم، فصل هفتم، در بیان سرطان و اقسام و اسباب و علامات و معالجات آن. ص: ۱۲۷.
- ۳۶- رازی محمد بن زکریا. الحاوی فی الطب. الجزء الثاني عشر: فی السرطان و القروح السرطانیه فی ظاهر الجسم و السرطان المتأکل المتعفن.
- ۳۷- رازی محمد بن زکریا. الطب المنصوری. مقاله السابعة: جمل و جوامع من صناعه الجبر و الجراحات و القروح. ص: ۷۶.
- ۳۸- نفیس بن عوض بن حکیم طیب کرمانی برهان‌الدین. شرح الاسباب و العلامات. الاورام، السرطان. ص: ۲۷۸.
- ۳۹- اخوینی ربیع بن احمد. هدایه المتعلمین فی الطب. فی السرطان. ص: ۶۰۶.
- ۴۰- اخوینی ربیع بن احمد. هدایه المتعلمین فی الطب. باب قروح الرحم. ص: ۵۳۷.
- ۴۱- اهوازی علی بن عباس. کامل الصناعه الطبیه المعروف بالملکی. الجزء الثاني، مقاله التاسعه، الباب الثاني عشر: فی علاج السرطان. ص: ۴۶۸.
- ۴۲- ابن سینا ابوعلی حسین بن عبدالله. القانون فی الطب. الكتاب الثاني، القاعده.
- ۴۳- ابن سینا ابوعلی حسین بن عبدالله. القانون فی الطب. الكتاب الثالث، الجزء الثاني، الفن الرابع عشر، مقاله الثالثه، الفصل الثامن.

۴۴- ابن سینا ابوعلی حسین بن عبدالله. القانون فی الطب. الكتاب الاول، الفن الثاني، التعليم الثاني، الجملة الاول، الفصل السادس: فی فعل کیفیات الاهویه و مقتضیات الفصول.

۴۵- جرجانی زین الدین اسماعیل. ذخیره خوارزمشاهی. کتاب سوم، بخش اول، ص: ۳۳.

۴۶- ابن سینا ابوعلی حسین بن عبدالله. القانون فی الطب. الكتاب الاول، الفن الثاني، التعليم الثاني، الجملة الاول، الفصل الرابع: فی احکام الفصول و تغییرها. ص:

۴۷- ابن سینا ابوعلی حسین بن عبدالله. القانون فی الطب. الكتاب الرابع، الفن الثالث، مقاله الثانيه، فصل فی العلاج الذی يجب أن يتوقع من علاجه. ص:

۴۸- جرجانی زین الدین اسماعیل. ذخیره خوارزمشاهی. کتاب هفتم، کفتار دوم، باب چهارم: اندر سرطان و علاج آن.

۴۹- اهوازی علی بن عباس. کامل الصناعه الطیبیه المعروف بالملکی. الجزء الثاني، مقاله الثالثه عشر، الباب الثاني و الثلاثون: فی علاج السرطان، ص: ۱۹۱.

۵۰- اهوازی علی بن عباس. کامل الصناعه الطیبیه المعروف بالملکی. الجزء الثاني، مقاله الخامسه، الباب السادس و الاربعون: فی علاج السرطان. ص: ۲۸۶.

۵۱- اهوازی علی بن عباس. کامل الصناعه الطیبیه المعروف بالملکی. الجزء الثاني، مقاله الثامنه، الباب السابع عشر: فی علاج السرطان الحادث فی الرحم. ص: ۴۳۲.

۵۲- جرجانی زین الدین اسماعیل. خفی علایی. بخش دوم، مقالت چهارم: اندر آماسها و جراحاتها و ریشها، سرطان.

۵۳- جرجانی زین الدین اسماعیل. الاغراض الطیبیه و المباحث العلائیه. کتاب سوم، کفتار نوزدهم، باب چهارم: اندر بیماریها که اندر بستان بدید آید. ص: ۵۱۱.

۵۴- جرجانی زین الدین اسماعیل. ذخیره خوارزمشاهی. کتاب ششم، باب نهم: اندر علاج ریشهای بلید که کوشت بستان بخورد.

۵۵- ابن سینا ابوعلی حسین بن عبدالله. القانون فی الطب. الكتاب الاول، الفن الرابع، الفصل الثالث، فی انه کیف و متى يجب ان يستفرغ.

۵۶- ربن الطبری ابی الحسن علی بن سهل. فردوس الحکمه فی الطب. النوع الرابع، مقاله الحادیه عشر، الباب الرابع: فی البرص و الحکمه و الحصف و الخنازیر و السرطان و القوبا و السعفه. ص: ۳۲۲.

۵۷- یوسف بن محمد بن یوسف طیب (یوسفی هروی). طب یوسفی (جامع القوائد)، سرطان.

۵۸- منصور بن محمد بن احمد بن یوسف بن الیاس شیرازی. کفایه منصور (کفایه مجاهدیه). ص: ۱۷۶.

۵۹- اهوازی علی بن عباس. کامل الصناعه الطیبیه المعروف بالملکی. الجزء الثاني، مقاله الثانيه، الباب الاول: فی تقسیم المداواه و طرق العلاج. ص: ۸۵.

۶۰- اهوازی علی بن عباس. کامل الصناعه الطیبیه المعروف بالملکی. الجزء الثاني، مقاله التاسعه، الباب الاول: فی تقسیم العمل بالید. ص: ۴۵۶.